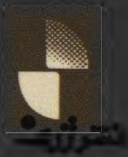

نقش مطبوعات خارج از کشور در

گسترش روزنامه‌نگاری در ایران

محمدیادگاری

تاریخ گسترش روزنامه‌نگاری ایرانی، در مرحله‌ی آغازین فروعش با حمایت حکومت ایران تحت عنایت ناصرالدین شاه، سپس استعمار آن در تبعید برای گریز از سانسور، و در آخر جریان‌های روزنامه‌نگاری پس از انقلاب مشروطه و بازگشت بسیاری از نویسندگان مهاجر و روشنفکران تبعیدی به ایران به منظور ادامه‌ی فعالیت روزنامه‌نگاری در داخل کشور، در این کتاب تحلیل و روایت می‌شود.

پس‌تر می‌رسد نخستین مطبوعات خارج از کشور به خاطر برعکس‌بودن آزادی‌های آزادتر و محدودیت‌های کمتر، از امکاتی مطلوب‌تر برای ترقی و تحریر مضامین در روزنامه‌نگاری بهره‌مند شدند. مهاجران ایرانی متأثر از روشنفکران اروپایی، موفق شدند ایده‌های جدیدی را از طریق روزنامه‌های شان در فضای اجتماعی ایران انتقال دهند و از این راه به تحقق بسیاری روشنگرانه‌های ایرانی و رسانند که این امر سرانجام منجر به جریان فکری انقلاب مشروطه شد.

نتیجه می‌گیریم که مطبوعات ایرانی خارج از کشور، در تقویت‌گذاری اجتماعی و شکل و محتوای روزنامه‌نگاری، نقش قابل‌احتمالی را ایفا می‌کردند؛ تدوین مقالاتی در زمینه‌های اجتماعی، ادبی و سیاسی را به دوش می‌گرفتند و نیازهای ابتدایی اجتماعی را، که در آن‌ها روزنامه‌ها و انجمن‌های مستقلی پا گرفته بود نیز برآورده می‌کردند.

این پژوهش در نگاهی تحلیلی-تاریخی، روندانها و جریان‌های مؤثر گسترش روزنامه‌نگاری در دوره‌ی مشروطه و جریان سانسور در تاریخ مطبوعات ایران را، بنا به اسناد و تالیفات تاریخی اجتماعی، به تفصیل بررسی می‌کند.

ISBN: 978-964-8925-14-5

9 789648 925645

تصویر: روی جلد: مصطفی میرزا باقرخان، مؤلف: علی‌اکبر سنجری
عنوان: تاریخ گسترش روزنامه‌نگاری اجتماعی، به تفصیل بررسی می‌کند.

نقش مطبوعات خارج از کشور در

گسترش روزنامه‌نگاری در ایران

گردآوری و تالیف:
دکتر محمد یادگاری

"Emigrant press in the development of Iranian Journalism"

Mohammad Yadegari,

نقش مطبوعات خارج از کشور
گسترش روزنامه‌نگاری در ایران
تألیف محمد یادگاری
ترجمه ندا آذر

ویرایش: آذر پارسا - حروف‌نگاری و صفحه‌پردازی: ندا ویراست
طراحی و آماده‌سازی کتاب: نیکان خاتمی - چاپ و صحافی: دانش

انتشار اول، زمستان ۱۳۹۴ - تیراژ ۵۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۸۹۲۵-۸۴-۵

قیمت ۱۴۰۰۰ تومان

نشر ژرف. تلفن: ۶۶۴۰۳۲۸۴ - Jarfpub@yahoo.com

تهران، خیابان انقلاب، خیابان فروردین، کوچه بهشت‌آیین، شماره ۳۴، واحد یک

سرشناسه	: یادگاری، محمد، ۱۳۲۰ - Yadegari, Mohammad
عنوان و نام پدیدآور	: نقش مطبوعات خارج از کشور در گسترش روزنامه‌نگاری در ایران / محمد یادگاری؛ ترجمه ندا آذر
مشخصات نشر	: تهران: ژرف، ۱۳۹۴
مشخصات ظاهری	: ۱۹۲ ص.؛ رقعی، مصور.
شابک	: 978-964-8925-84-5
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیبا
یادداشت	: این کتاب در اصل ترجمه‌ایست از پایان‌نامه مولف در مقطع دکترا با عنوان "Emigrant press in the development of Iranian Journalism"
موضوع	: روزنامه‌نگاری -- ایران -- تاریخ
موضوع	: روزنامه‌های فارسی -- ایران
موضوع	: روزنامه‌های فارسی -- کشور های خارجی
موضوع	: مطبوعات -- ایران -- تاریخ
شناسه افزوده	: آذر، ندا، ۱۳۷۲ -، مترجم
رده بندی کنگره	: ۱۳۹۴ ی۲ الف/۵۴۴۹ PN
رده بندی دیویی	: ۰۷۹/۵۵
شماره کتابشناسی ملی	: ۳۹۶۶۵۰۲

به همسرم پرسید:

که وجودش بر سر اسر نوشته ام روشنایی بخشید.

17

The following is a list of the names of the persons who have been
admitted to the office of the Secretary of the State since the
last meeting of the Board of Education. The names are given in
alphabetical order of the surnames. The names of the persons who
have been admitted to the office of the Secretary of the State since
the last meeting of the Board of Education are given in alphabetical
order of the surnames. The names of the persons who have been
admitted to the office of the Secretary of the State since the last
meeting of the Board of Education are given in alphabetical order of
the surnames. The names of the persons who have been admitted to
the office of the Secretary of the State since the last meeting of the
Board of Education are given in alphabetical order of the surnames.

Note: This book is a translation of Dr. Mohammad Yadegari's doctoral thesis recommended for acceptance by the Department of Near East Languages and Literatures, New York University, in October 1979/ Mehr 1358.

The section on Chehre-nema was published in *Modern Egypt: Studies in Politics and Society*, Edited by Elie Kedourie and Sylvia G. Haim, 1980 / 1359, Frank Cass and Co. Ltd.

The same group of studies first appeared in a special issue on "Modern Egypt: Studies in Politics and Society" of *Middle Eastern Studies*, Vol. 16, No. 2, Frank Cass & Co. Ltd.

یادداشت: این کتاب ترجمه‌ی تز دکترای محمد یادگاری است که در اکتبر ۱۹۷۹ / مهر ۱۳۵۸ در دپارتمان زبان و ادبیات خاور نزدیک دانشگاه نیویورک ارائه شد.

بخش "چهره‌نما" در مصر مدرن: "مطالعاتی درباره سیاست و جامعه"، و ویراستاری الی کدوری و سیلویا جی هایم، ۱۳۵۹/۱۹۸۰، شرکت فرانک کاس منتشر شده بود.

پیش از آن در همان گروه مطالعاتی در شماره‌ی ویژه در "مصر مدرن: مطالعات درباره سیاست و جامعه" مطالعات خاورمیانه چاپ شد، جلد ۱۶، شماره ۲، شرکت فرانک کاس.

فهرست مطالب

پیش گفتار ۲۳

فصل اول: پیدایش روزنامه‌های فارسی □ ۲۷

وقایع اتفاقیه	۳۰
ناصرالدین شاه و روزنامه‌ها	۳۱
روزنامه‌ی ملتی	۳۳
روزنامه‌ی علمی	۳۳
روزنامه‌ی ایران	۳۴
هدف دولت از حمایت روزنامه‌ها در ایران	۳۵
خوانندگان روزنامه‌های ایرانی	۳۶
وطن: نخستین روزنامه‌ی غیر دولتی در ایران	۳۹
وجه مشترک روزنامه‌های دولتی ایران	۴۰

فصل دوم: تاریخ سانسور در ایران □ ۴۵

اداره‌ی سانسور	۵۰
سانسور در دوره سلطنت مظفرالدین شاه	۵۳
برخورد عین‌الدوله با مطبوعات	۵۸

فصل سوم: گستره‌ی جغرافیایی □ ۶۱

پیشرفت آهسته و کند ایران	۶۲
هدف اصلی مهاجرت	۶۶
ایرانیان قفقاز	۶۷
ایرانیان مهاجر در هند	۷۰
ایرانیان مقیم مصر	۷۴
ایرانیان ساکن استانبول	۷۵

فصل چهارم: اختر: نمای دانش و نفوذ اجتماعی □ ۷۹

فصل پنجم: قانون: روزنامه‌ای سیاسی □ ۸۱

- تبيين موازين اجتماعى ۹۴
تأثير سياسى روزنامه‌ى قانون ۹۶

فصل ششم: ثريا و پرورش: روزنامه‌هاى با مواضع اجتماعى □ ۱۰۵

فصل هفتم: چهره‌نما: روزنامه‌ای اجتماعى □ ۱۲۳

- تصوير زندگى ايرانيان ساكن مصر ۱۲۹
خانواده‌هاى اصيل و فرزندان آنها ۱۳۲
موقعيت قاهره ۱۳۶
اشتغال و اقتصاد ۱۳۷
فعاليت‌هاى اجتماعى ۱۴۷
ارتباط انجمن با مصريان ۱۵۴

فصل هشتم: تأثیر مستقيم و غيرمستقيم از خارج و داخل □ ۱۶۱

- شروع مطبوعات آزاد در ايران ۱۶۲
لايحه آزادى مطبوعات ۱۶۳
حبل‌المتين از کلکته تا تهران ۱۶۴
ثرىا از قاهره تا تهران ۱۶۵
از شاهسون (استانبول) تا الحديد ۱۶۷
از خلافت (لندن) تا عصر ۱۶۸
تأثير ثريا بر مطبوعات داخلى ۱۷۰
تأثير قانون بر مطبوعات داخلى ۱۷۳

نتيجه‌گيرى □ ۱۷۷

کتاب‌شناسى □ ۱۸۱

تصاویر اسناد □ ۱۸۵

نگاهی اجمالی به کتاب

نقش مطبوعات خارج از کشور در گسترش روزنامه‌نگاری ایرانی

نویسنده: محمد یادگاری

با راهنمایی دکتر پیتر چلکوفسکی (مشاور تحقیق)

در این پژوهش تاریخ روزنامه‌نگاری ایرانی در سه مرحله، آغاز کم فروغ‌اش با حمایت حکومت ایران تحت عنایت ناصرالدین شاه (۱۸۴۸-۱۸۹۶ م/ ۱۲۲۷-۱۲۷۵ ه.ش)؛ و استمرار آن در تبعید برای گریز از سانسور و آخر پس از انقلاب مشروطه (۱۲۸۵ ه.ش/ ۱۹۰۶ م) و بازگشت بسیاری از نویسندگان مهاجر به ایران به منظور ادامه فعالیت روزنامه‌نگاری در داخل کشور مورد بررسی قرار می‌گیرد.

به نظر می‌رسد نخستین روزنامه‌های دولتی فاقد مهارت و تبحر لازم بودند. از طرف دیگر، مطبوعات خارج از کشور به خاطر برخورداری از فضایی آزادتر و محدودیت‌های کمتر، از امکان بیشتری برای ترقی و توانمندی بهره‌مند شدند. مهاجران ایرانی متأثر از اروپاییان، موفق شدند ایده‌های جدیدی را از طریق روزنامه‌های‌شان انتقال دهند و از این طریق به تحقق بیداری روشنگرانه در ایران یاری رساندند که سرانجام منجر به انقلاب مشروطه شد. در انتهای این بررسی نتیجه می‌گیریم که مطبوعات خارج از کشور ایرانی در شکل و محتوا برای روزنامه‌های ایرانی که به فاصله اندکی پس از انقلاب ۱۲۸۵ ه.ش/ ۱۹۰۶ م پدیدار شدند، نقش قابل اعتمادی را ایفا می‌کردند.

مطبوعات ایرانی خارج از کشور در عین حال که تدوین مقالاتی در زمینه‌های اجتماعی، ادبی و سیاسی را به دوش گرفتند نیازهای ابتدایی اجتماعی که در آن‌ها روزنامه‌های مستقلی پا گرفته بود را نیز برآورده می‌کردند. این نقش در این پژوهش به تفصیل بررسی می‌شود.

قدردانی و سپاسگزاری

پس از انتخاب این موضوع برای عنوان رساله‌ام، متوجه شدم فقط چند کتاب درباره‌ی روزنامه‌نگاری ایرانی نوشته شده است. با تورقی در میان فیش‌برگ‌های کتابخانه‌های مختلف و جستجوی کلید واژه روزنامه‌نگاری، انبوهی از فیش‌ها با عنوان ابعاد سیاسی، اجتماعی، روزنامه‌نگاری در مصر، هند، عراق، ژاپن، ترکیه، آمریکا و غیره یافتم؛ ولی هیچ عنوانی به نام ایران ثبت نشده بود. احساس کردم زمان مناسبی برای پژوهشی تازه درباره‌ی سرزمینی ناشناخته فرا رسیده است.

به غیر از ادوارد براون و محمد صدر هاشمی (که به شدت به براون متکی بود ولی حالا استقلال‌اش از او قطعیت یافته است) جسارت می‌کنم مدعی یکه‌تازی در این بحث شوم. گرچه به کمیابی منابع ثانویه مربوط به این موضوع پی بردم ولی هیچ کمبودی از نظر راهنمایی در پژوهشم نداشتم. سه استاد دانشگاه نیویورک، دپارتمان شرق نزدیک: دکتر چلکوفسکی، دکتر روبرت مکچسنی و دکتر کارل کورت پیتر مرا هدایت کردند. این بزرگواران با پیش‌نویس اولیه "فصل نخست" کنار آمدند، این فصل شناگری من در استخری خالی را نشان داد و نیاز عاجزانه‌ی من به راهنمایی و تشویق را مسجل کرد. پیشنهادهای سازنده دکتر کرت پیتر برای تهیه نسخه اولیه رساله‌ام کمک موثری بود. راهنمایی‌های دکتر مکچسنی در گسترش و تعیین هدف‌هایم به اندازه پیشنهادهای گرانقدر ایشان درباره‌ی فصل هفتم باید مورد توجه قرارگیرد. همین

طور دکتر چلکوفسکی که بی شک این رساله شکیبایی و حوصله او را منعکس می کند. این همکاری نزدیک و فداکاری وی در ساعت های طولانی به خصوص در آخر هفته ها بود که این پژوهش را به ثمر رساند. من به هریک از این بزرگواران بالاترین احترام را پیشکش می کنم این اثر بدون لطف ایشان هرگز به سرانجام نمی رسید.

همچنین باید از دوست عزیزم دنیل دوایل، معلم مطالعات اجتماعی در دبیرستان (Ravena-Coeymans - Selkirk Senior)، به خاطر تشویق های مداوم، مطالعه اسناد، راهنمایی ها، توصیه ها و نقد سازنده اش تشکر کنم.

این اثر را به دوستان خوبی که به نامشان اشاره ای نشد تقدیم می کنم و سپاس و قدردانی خود را از حمایت و یاری شان در زمان ها و موقعیت های مختلف اظهار می دارم.

مروری بر روند انجام کار

همانند تمامی مطالعاتی که با موضوع شرق نزدیک سروکار دارند، این اثر نیز شامل اسامی، مکان‌ها و روزنامه‌هایی است که نیاز به معادل‌سازی داشتند. در بدنه‌ی اصلی متن از آوردن علامت‌های تفکیک‌کننده اجتناب کردم و هرجا که میسر بود نام شهرها و استان‌ها را براساس املائی درج شده در چاپ سوم فرهنگ لغت بین‌المللی وبستر آورده‌ام. به منظور تسهیل مکان‌یابی منابع مادی، در مروری بر منابع فرعی، پانویشت جدول شماره یک و کتابشناسی از معادل‌سازی القبای عربی که در مجله بین‌المللی مطالعات خاورمیانه تهیه شده، استفاده کردم. در مواردی که املائی اصلی نام نویسندگان به لاتین در چاپ نسخه اصلی آورده شده، شکل املائی مورد نظر خودشان را ذکر کردم. یادداشت تاریخ‌های مربوط به نشریات بخش مهمی از کار هستند. بسیاری از نشریه‌ها تاریخ معادل بر مبنای تقویم میلادی دارند، در چنین مواردی فقط تاریخ میلادی در این مطالعه آورده شده است. در باقی موارد دیگر تاریخ‌های معادل نیز فهرست شدند. اختلاف آشکار بین تاریخ نشریات به خاطر چاپ نامنظم برخی از این نشریات است؛ برای مثال هفته‌نامه چهره‌نما بعضی مواقع به صورت ماهیانه منتشر می‌شد.

(11) 11-11

مروری بر منابع فرعی

کتاب "مطبوعات و شعر مدرن در ایران" در ۱۲۹۳ ه.ش/۱۹۱۴ م نوشته ادوارد براون. نویسندگانی که با موضوع مطبوعات ایرانی سر و کار داشتند از زمان چاپ کتاب به طور وسیعی از این اثر نقل قول آورده‌اند. براون و تربیت، مترجم آثار براون، منبع ممتاز اطلاعات در این موضوع باقی‌ماندند.

در ادامه، فهرست نشریات در دسترس دربارهای موضوع روزنامه‌نگاری ایرانی آمده‌است. سه مورد اول جامع‌ترین و با اهمیت‌ترین منابع هستند.

۱. ادوارد گرانویل براون، *مطبوعات و شعر در ایران مدرن*، این کتاب تاحدی براساس نسخه خطی میرزا محمد علی خان تربیت در تبریز (دانشگاه کمبریج: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۹۱۴) به دو بخش تقسیم شده؛ بخش اول فهرست کامل روزنامه‌های ایرانی است، چه داخل و چه خارج از کشور چاپ شده باشند، به همراه پیشگفتار و مقدمه‌ای که تربیت نوشت و براون به انگلیسی ترجمه کرد. بخش دوم با عنوان "نمونه‌هایی از اشعار سیاسی و میهن‌پرستانه در ایران مدرن" همان طور که از عنوان‌اش پیداست، مجموعه شعرهای میهنی است که براون از روزنامه‌های مختلف جمع‌آوری و به ترتیب زمانی تنظیم کرده است. پیش‌گفتار براون و بحثی که تربیت درباره‌ی روزنامه‌نگاری ایرانی در مقدمه مطرح کرده اغلب مورد ارجاع دانش‌پژوهان قرار گرفته است. فهرست روزنامه‌هایی که تربیت تهیه کرده است نام، مکان نشر و اطلاعات مربوط دیگری را درباره‌ی ۳۷۱ روزنامه‌ی ایرانی که

پیش از ۱۹۱۴ چاپ شدند را در برمی گیرد. در صفحه (۱۰-۱۲) بروان تاریخ مختصری از کارهایی که درباره‌ی روزنامه‌های ایرانی توسط خودش، رابینو، تایمز (۲ جولای ۱۹۰۸/۱۱ تیر ۱۲۸۷ و ۲۸ ژوئن ۱۹۱۰/۶ تیر ۱۲۸۹)، استاندارد (۱۵ نوامبر ۱۹۰۸/۲۴ آبان ۱۲۸۸) و منچستر گاردین (۲۸ سپتامبر ۱۹۱۰/۵ مهر ۱۲۸۹) نوشته شد، ارائه می دهد.

۲. محمد صدر هاشمی: تاریخ جراید و مجلات ایران (اصفهان: ۱۳۲۸.ه.ش/۱۹۴۹م): این کتاب در چهار جلد تاریخ مشروح تمام روزنامه‌های ایرانی است که در داخل و خارج ایران چاپ شدند و فهرست تمام روزنامه‌ها را تا آگوست ۱۹۴۱/شهریور ۱۳۲۰ پوشش می دهد، حدود ۱۱۸۶ روزنامه فهرست شده است. جلد اول شامل سی و پنج صفحه مقدمه است که خلاصه خوبی از گسترش تاریخی جراید در ایران به دست می دهد. هاشمی در پژوهش خود تلاش کرده هر جا که ممکن است شخصاً کپی روزنامه‌ها را به دست آورد تا اطلاعات دست اول در دست باشد. این امر میزان استقلال کار وی از ادوارد براون را توجیه می کند. اثر هاشمی برای مطالعه روزنامه‌نگاری ایرانی مهم و کامل است.

۳. مسعود برزین: "مطبوعات ایران (تهران، ۱۳۵۴.ه.ش/۱۹۷۵م)" این کتاب محتوای روزنامه‌های ایرانی در دهه‌ی ۱۳۴۳-۱۳۵۳ شمسی/ ۱۹۶۳-۱۹۷۳ میلادی را تحلیل می کند. اگرچه این کتاب رویکردی کاملاً تحلیلی دارد که در پژوهش ایرانی نایاب است، متأسفانه برای انجام این پژوهش مفید فایده نبود؛ چرا که محدوده تاریخی مدنظر آن با محدوده زمانی رساله هماهنگ نیست.

۴. امین بنانی: "نقش رسانه توده‌ای: مواجهه ایران با دهه هفتاد". ویراستار احسان یارشاطر (نیویورک: Praeger publisher، ۱۹۷۱م/۱۳۵۰ش) این اثر

همان‌طور که از عنوانش پیداست نقش رسانه توده‌ای (رادیو، تلویزیون، مجله، روزنامه، گاهنامه) را در ایران دهه‌ی ۱۹۶۰ مورد بررسی قرار می‌دهد.

۵. فرنشچیشک ماخالسکی، "مجله ایرانی کاوه (Folia Orientalia, ۱۹۷۱)" این متن شماره‌های آخر کاوه را که در مونیخ (۱۹۶۳) چاپ شد با دوره اصلی آن در برلین (۱۹۱۶-۱۹۲۲ م/۱۲۹۵-۱۳۰۱ ه.ش) مقایسه می‌کند.

۶ محمود نفیسی: "روزنامه‌های فارسی منتشر شده در خارج از ایران"، سخن. محتویات این مجله مجموعه مقالاتی است درباره‌ی روزنامه‌های ایرانی که خارج از کشور چاپ شدند. این مجموعه از سری بیست و چهارم (دوره بیست و چهارم) شروع شد. این مقالات با در نظر گرفتن اینکه در یکی از روزنامه‌های ادبی پیش‌تاز ایران چاپ شده به شدت ناامیدکننده‌اند. درحالی که هیچ پژوهشی ارائه نشده و به مورد جدید و معناداری اشاره نکرده، در عوض نقل قول‌های طولانی از ادوارد براون و هاشمی در میان آن گنجانده شده است. گرچه نفیسی به جزئیات دقیقی از کتاب هاشمی می‌پردازد. درواقع این اثر از برخی جهات یک‌جور کوتاه‌نظری است.^۱

۱- برای توضیح این مسئله قسمتی از مقاله نفیسی را در مقایسه با هاشمی می‌آورم: روزنامه‌های غیردولتی یا روزنامه‌های آزاد: یکی از ویژگی‌های روزنامه‌نویسی در زمان مظفرالدین‌شاه، انتشار روزنامه‌های آزاد است. مراد از آزاد این نیست که مدیر روزنامه حق نوشتن و انتشار هرگونه نوشته و یا خبری را در روزنامه داشته است، بلکه در تاریخی که از آن گفتگو می‌کنیم مدیران روزنامه‌ها می‌بایستی مطالب روزنامه را قبل از انتشار و فرستادن به چاپخانه به وزیر انطباعات یا جانشین او ارائه دهند. نگاه کنید به سخن، جلد ۲۵، شماره ۷ و ۸ (زمستان ۲۵۳۵ شمسی/۱۹۷۷)، ص ۸۱۶. روزنامه‌های غیردولتی یا روزنامه‌های آزاد: از مختصات روزنامه‌نگاری در زمان مظفرالدین‌شاه، تأسیس روزنامه آزاد است و کلمه آزاد در اینجا به آن معنایی که امروز از آن فهمیده می‌شود نیست و مراد از روزنامه آزاد این نیست که مدیر روزنامه حق درج و انتشار هر قسم مقاله و یا خبری را در روزنامه خود داشته است، بلکه بعکس، مدیران جراید، در تاریخی که ما از آن گفتگو می‌کنیم، در انتشار مطالب و اخبار آزادی نداشته‌اند و موظف بوده‌اند مندرجات روزنامه را قبل از انتشار و فرستادن به مطبعه به وزیر انطباعات یا جانشین او ارائه دهند.

نگاه کنید به م.ص. هاشمی، تاریخ جراید، جلد ۱، ص ۱۱. خواننده آشنا به فارسی به آسانی درمی‌یابد نفیسی جمله هاشمی را با تغییراتی جزئی اینجا آورده است.

این مقالات برای پژوهش جدی در زمینه‌ی روزنامه‌نگاری ایرانی توصیه نمی‌شود. مواد اصلی آن را می‌توان هر جای دیگری پیدا کرد و کیفیت مقاله‌ها پایین است.

۷. دو مقاله که در یادگار آمده است، سال اول، شماره سوم، صفحه ۴۸-۵۴ (شهریور ۱۳۲۳ شمسی/ سپتامبر ۱۹۴۴ میلادی) و شماره هفتم (اسفند، ۱۳۲۳ شمسی/ فوریه، مارس ۱۹۴۵ میلادی) به خاطر اطلاعات دقیقی که درباره‌ی نخستین روزنامه فارسی که توسط میرزا صالح شیرازی در ۱۲۵۳ چاپ شد ارائه می‌دهند، پیشنهاد می‌شود. مقاله دوم اطلاعات جالبی نظیر این درباره‌ی روزنامه‌ی فدای وطن، روزنامه دو زبانه فرانسه- فارسی که تنها شماره‌ی آن در ۵ فوریه ۱۸۷۶/ ۱۶ بهمن ۱۲۵۴ چاپ شد ارائه می‌دهد.

برای منابع دیگر، دانشجویان علاقمند می‌توانند "جریده ایران، دایره‌المعارف اسلام، تجدید چاپ ۱۹۶۵ م/ ۱۳۴۳ ش، ۴۷۲-۴۷۳ مراجعه کنند. سه کتاب نخست که به آن اشاره شد باید به مثابه‌ی منابع بالارزشی درباره‌ی روزنامه‌نگاری ایرانی مورد توجه قرار گیرد، البته تحقیقات بیشتری در این زمینه لازم است.

پیش‌گفتار

روزنامه‌نگاری ایرانی در دو جهت موازی شکل گرفت؛ اول جریانی که منشاء حکومتی داشت و دیگری جریان متأثر از مردم. به همت و تشویق ناصرالدین شاه (۱۸۹۶-۱۸۴۶م/۱۲۲۵-۱۲۷۵ش) چند روزنامه دولتی در ایران ایجاد شد. هم‌زمان مهاجرین ایرانی ساکن ترکیه، مصر، هند، قفقاز و دیگر مناطق، مجلات و روزنامه‌هایی چاپ و منتشر کردند که به داخل ایران راه یافت.

در این پژوهش، تاریخچه روزنامه‌نگاری در ایران مورد بررسی قرار می‌گیرد. نکته‌ی اساسی این است که روزنامه‌های دولتی در زمان ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه قابلیت‌های یک روزنامه حرفه‌ای را نداشتند و نمی‌توان آنها را پیشگامان روزنامه‌نگاری در ایران دانست. در همین رابطه به محدودیت‌هایی اداره سانسور بر روزنامه‌نگاران و نشریات مهاجرین ایرانی اعمال می‌کرد، اشاره می‌شود.

روزنامه‌نگاری ایرانی در واقع در «تبعید» شکل گرفت، به این منظور در این پژوهش مندرجات نشریات خارج از کشور با نشریات داخل را که مقایسه شده، نشان می‌دهیم.

برای روشن‌شدن موضوع به شیوه زندگی و کار مهاجران ایرانی مقیم قفقاز، هند و ترکیه می‌پردازیم و با نگاه دقیق‌تری مهاجران ایرانی در قاهره را که نقش به‌سزایی بر روزنامه‌نگاری ایران داشتند بررسی خواهیم کرد.

در مجموع روزنامه‌ها و مجلات ایرانی خارج از کشور از جهات مختلف بر نشریات داخل کشور تاثیر گذاشته و موجب بیداری و آگاهی مردم ایران شده‌اند.

این پژوهش نشان می‌دهد که مطبوعات ایرانی خارج از کشور مجرای ورود ایده‌های جدیدی بود که فراخوان تغییرات سیاسی و اجتماعی در کشور بود. این روزنامه‌ها در عین حال که به جنبش مشروطه یاری می‌رساندند، آگاهی‌بخشی جدیدی نسبت به ریشه‌های مشکلات ایران فراهم آوردند.

روزنامه‌های منتشره توسط مهاجرین ایرانی به لحاظ نزدیکی جغرافیایی به اروپا و اروپائیان، تغییر و تحولی را در شکل و تکنیک روزنامه‌نگاری ایجاد کرد. تا آنجا که در این مجال ممکن بود نوع ارتباط کلامی و زبانی روزنامه‌نگاران خارج را با مردم داخل کشور بررسی کرده‌ایم البته بررسی دقیق‌تر و جامع‌تر، فراتر از موضوع مطالعاتی ما است.

در این تحقیق، نشریات ایرانیان خارج از کشور به چهار دسته تقسیم می‌شوند:

آنهايي که بیشتر محلی (مربوط به محیط زندگی و منطقه زیست) بودند.

آنهايي که محلی بودند اما خواهان تغییر و تحول اجتماعی در داخل بودند

روزنامه‌هایی که کاملاً سیاسی بودند و

آنهايي که بیشتر به فرهنگ و ادب ایران علاقه‌مند بودند.

روزنامه‌های "چهره‌نما"، "ثریا" و "قانون" نمونه‌ی سه دسته‌ی اول، و همین‌طور روزنامه‌ی "اختر" که موجب انتقال روزنامه‌نگاری

(ژورنالیسم) در داخل شد و بر تحولات اجتماعی داخل ایران تاثیر گذاشت را بررسی می‌کنیم. علاوه بر این، نگاهی اجمالی به روزنامه "اختر" (استانبول ۱۸۷۵/م ۱۲۵۴ش) به عنوان روزنامه‌ی تاثیرگذار اجتماعی در ایران، خواهیم داشت.

اما به نشریاتی که فقط به فرهنگ و ادبیات ایران علاقه داشتند مانند مجله "گاه" (برلین ۱۹۲۱/م ۱۳۰۰ش) و "ایران‌شهر" (برلین ۱۹۲۲/م ۱۳۰۱ش) که بعد از انقلاب مشروطه تاسیس شدند نمی‌پردازیم چرا که این تحقیق محدود به بررسی روزنامه‌نگاری تا دوران مشروطه است.

پس از انقلاب مشروطه برخی از نویسندگان و مدیران روزنامه‌ها و مجلات خارج از کشور به وطن بازگشتند و در داخل ایران مشغول به کار شدند. در فصل پایانی کتاب درباره این نویسندگان و مطالب آنها را به بحث می‌کشیم.

با بررسی این نشریات به این نتیجه می‌رسیم که روزنامه‌های ایرانی خارج از کشور به‌طور مستقیم و غیرمستقیم بر نشریات داخلی تاثیرگذار بودند.

فصل اول

پیدایش روزنامه‌های فارسی

در حالی که روزنامه‌نگاری در غرب، از اواخر قرن ۱۶ گسترش می‌یافت، در خاورمیانه و ایران از نیمه‌ی قرن ۱۹ شکل گرفت. ژورنالیسم در ایران مانند دیگر کشورهای خاورمیانه پدیده‌ای نو و از مظاهر مدرنیزاسیون بود که از غرب می‌آمد.

عباس میرزا (۱۸۳۳/م ۱۲۱۲ش) ولیعهد فتحعلی‌شاه (۱۷۹۷-۱۸۳۴/م ۱۲۱۳-۱۱۷۶ش) اولین کسی بود که گامی در جهت مدرن کردن کشور برداشت، او اولین دستگاه چاپ را در سال ۱۲۳۲ هجری قمری (۱۸۱۷/م ۱۱۹۶ش) به تبریز آورد و دانشجویانی را برای فراگیری علوم به اروپا اعزام کرد.

یکی از این دانشجویان میرزا صالح شیرازی بود که اولین روزنامه را در ۲۵ محرم ۱۲۵۳ (اول مه ۱۸۳۷/۱۱ اردیبهشت ۱۲۱۶) در تهران منتشر کرد.^۱ روزنامه‌ی میرزا صالح عنوان مشخصی نداشت، در قطع بزرگ و نشان (آرم) دولت ایران بر آن انتشار یافت. شماره ویژه‌ای با عنوان "طلیعه"^۲ به عنوان پیش‌شماره منتشر شد. "طلیعه" به طور کامل در مجله یادگار چاپ شده است. "طلیعه" با این سخن آغاز شد:

"برای صوابنمای ساکنین ممالک محروسه مخفی نماناد که همت ملوکانه اولیای دولت مصروف بر این گشته است که ساکنین

۱- نسخه‌ی شماره‌ی ۲۵ محرم در موزه بریتانیا موجود است.

۲- نسخه‌ای از "طلیعه" در کتابخانه حاج محمد آقا نخجوانی یافت شد. نگاه کنید به محمد استعلامی، بررسی ادبیات امروز ایران (تهران، امیرکبیر ۱۳۴۹/۱۹۷۰) ص ۴۰.

ممالک محروسه تربیت شوند و از آنجا که اعظم تربیت آگه ساختن از کار جهان است لهذا بحسب حکم شاهنشاهی کاغذ اخباری مشتمل بر اخبار شرقیه و غربیه در دارالطباعه ثبت و باطراف و اکثاف فرستاده خواهد شد ..."^۱

روزنامه میرزا صالح بعدها با نام روزنامه "وقایع اتفاقیه"^۲ منتشر شد، چندین روزنامه‌ی فارسی‌زبان در ۱۲۳۵/م ۱۸۵۶ش در خارج از ایران در بمبئی و کلکته منتشر شدند، نام این روزنامه‌ها "جام جمشید"، "جام جهان‌نما"، "سکندر"، "چابک" و "سلطان‌الخبار"^۳ بود با اینکه هیچ مدرکی از مطالب آنها در دست نیست اما این اسامی در کتاب زنکر (zenker) به نام "مطالعات شرق" که در سال ۱۲۲۵/م ۱۸۴۶ش منتشر شد^۴، آمده است و طبق مطالعات ادوارد براون این روزنامه‌ها می‌باید قبل از آن منتشر شده باشند. این که مخاطبین و خواننده‌های این روزنامه‌ها چه کسانی بوده‌اند مشخص نیست اما این گمان پیش می‌آید که تعداد خوانندگان آنها قابل توجه بوده‌اند چرا که چهار نشریه در دو شهر هند منتشر می‌شده است.

خاره^۵ اشاره می‌کند که "سلطان‌الخبار" مانند دو نشریه "دوربین" و "سامچر سودها بارشان" به صراحت علیه کمپانی هند شرقی سخن می‌راندند و آشکارا با این جراید و مبارزین هندی^۶ همراهی و همدردی می‌کردند. می‌توان گفت این روزنامه‌ها در میان مبارزین و

۱- به نقل از یادگار، سال اول. شماره ۷ (اسفند ۱۳۲۳ شمسی / فوریه - مارس ۱۹۴۵م) ص ۷.

۲- به نقل از یادگار، سال اول. شماره ۳ (شهریور ۱۳۲۳ سپتامبر ۱۹۴۵م) ص ۵۰-۲.

۳- ادوارد جی. براون، مطبوعات و شعر جدید فارسی (کمبریج: انتشارات دانشگاه، ۱۹۱۴)، ص ۶۸.

۴- پیشین.

۵- پرمنکر خاره، پیشرفت و توسعه مطبوعات و افکار عمومی در هند، (الله‌آباد: ای.جی. دیال، ۱۹۶۴)

ص ۱۹. (Prem Shanker Khare, The Growth of Press and Public Opinion in India)

۶- اینجا به مبارزین قیام ناموفق هند علیه بریتانیا در سال ۱۸۵۷ اشاره شده است.

حامیان آنها محبوب بود. او همچنین از دو روزنامه‌ی فارسی که قبل از سال ۱۸۴۶م/۱۲۲۵ش انتشار می‌یافت "مرآت‌الخبار" (حدود ۱۸۱۸م/۱۱۹۷ش) و "بنکدات"^۱ نام می‌برد. هر دو روزنامه توسط راجا رام موهان مترقی‌ترین و پیشروترین روشنفکر در میان هم‌عصرانش و همچنین از پیشگامان جنبش هند منتشر می‌شد.^۲

طبق نمونه‌هایی که ذکر شد روشن است که چندین روزنامه‌ی فارسی در نیمه‌ی قرن ۱۹ منتشر می‌شده است اما فقط یک روزنامه، روزنامه دولتی میرزا صالح در داخل ایران و بقیه آنها در خارج از ایران منتشر می‌شد که دو روزنامه خیلی قبل‌تر از روزنامه‌ی میرزا صالح انتشار یافته بود.

بین سال‌های ۱۸۵۱م/۱۲۳۰ش و ۱۸۹۶م/۱۲۷۵ش روزنامه‌های فارسی متعددی منتشر شد، گروهی، روزنامه‌های دولتی که در داخل منتشر می‌شد و گروه دیگر روزنامه‌های خصوصی (غیردولتی) که توسط ایرانیان خارج از کشور منتشر می‌شدند.

اولین روزنامه‌ی غیردولتی در داخل کشور روزنامه‌ی ادبی "تربیت" (۱۸۹۶- تهران) نام داشت.

می‌توان گفت در واقع روزنامه‌نگاری در ایران پس از انقلاب مشروطه رشد کرد. در جدول شماره‌ی (۱) فهرست روزنامه‌های ایرانی خارج از کشور در سال‌های ۱۹۰۶-۱۸۷۵م/۱۲۸۵-۱۲۵۴ش دیده می‌شود.

۱- بنکدات به چهار زبان انگلیسی، فارسی، هندی و بنگالی حدود سال ۱۸۲۹ منتشر می‌شد.

۲- خاره، پیشرفت و توسعه، ص ۳.

جدول ۱- روزنامه‌های دوره‌ای منتشره خارج از ایران (۱۹۰۶-۱۸۷۵ م/۱۲۸۵-۱۲۵۴ ش)

محل انتشار	نام روزنامه	شروع انتشار	تکرار انتشار	سر دبیران	ملاحظات
ترکیه					
استانبول	اختر	۱۸۷۵ م (۱۲۵۴ ش)	هفتگی	اقا طاهر تبریزی	۲۰ سال منظم منتشر شد
	شاهسون	۱۸۸۸ م (۱۲۶۷ ش)		عبدالرحیم طالبوف	روزنامه‌ی زیرزمینی
قفقاز					
باکو	ارشاد	۱۹۰۵ م (۱۲۸۴ ش)	روزانه	ادیب الممالک	نیم صفحه در ارشاد ترکی
تفلیس	ملانصرالدین (الف)	۱۹۰۶ م (۱۲۸۵ ش)	هفتگی	جلیل نخجوانی	ترکی با انتشار گسترده در ایران
هند					
بمبئی	مدرس فارسی	۱۸۸۳ م (۱۲۶۲ ش)	ماهانه	خان بهادر، منشی و پسران	انگلیسی و فارسی
	کوکب ناصری	۱۸۹۱ م (۱۲۷۰ ش)	هفتگی	مصطفی شیخ الاسلام بهبهانی	
	دعوت الاسلام	۱۹۰۶ م (۱۲۸۵ ش)	دو هفته‌ای	محمد علی اصفهانی	مذهبی
کلکته	حبل المتین	۱۸۹۳ م (۱۲۷۲ ش)	هفتگی	موید الاسلام	زیر نظر یک مدیریت
	مفتاح الظفر	۱۸۹۷ م (۱۲۷۶ ش)	هفتگی	سید حسن شیرازی	
	آزاد	۱۸۹۹ م (۱۲۷۸ ش)	هفتگی	سید حسن شیرازی	
دهلی	آزاد	۱۸۸۵ م (۱۲۶۴ ش)			اطلاعاتی موجود نیست
حیدرآباد	سید الاخبار	۱۸۸۸ م (۱۲۶۷ ش)	هفتگی	آقا سید اقا شیرازی	
کراچی	مفرح القلوب	۱۸۸۵ م (۱۲۶۴ ش)	هفتگی	محمد جعفر و محمد صادق مشهدی	

محل انتشار	نام روزنامه	شروع انتشار	تکرار انتشار	سر دبیران	ملاحظات
مصر					
قاهره	حکمت	۱۸۹۲ م (۱۲۷۱ ش)	هفتگی	مهدی تبریزی	
	ثریا	۱۸۹۸ م (۱۲۷۷ ش)	هفتگی	علی محمد و فرج الله کاشانی	
	پرورش	۱۸۹۹ م (۱۲۷۸ ش)	هفتگی	علی محمد کاشانی	
	چهره‌نما	۱۹۰۴ م (۱۲۸۳ ش)	هفتگی	مودب السلطان	ابتدا در اسکندریه و بعد به قاهره منتقل شد
	کمال	۱۹۰۵ م (۱۲۸۴ ش)	دوهفته‌ای	حسین طیب زاده	
اروپا					
پاریس	التودد (ب)	۱۸۹۱ م (۱۲۷۰ ش)		شیخ ابو نزار	عربی، فارسی، ترکی و فرانسوی
لندن	قانون	۱۸۹۰ م (۱۲۶۹ ش)	نامنظم	ملکم خان	
	خلافت	۱۹۰۶ م (۱۲۸۵ ش)	دوهفته‌ای	شیخ حسن تبریزی	عربی، فارسی و ترکی

الف- این روزنامه فارسی نبود اما تاثیر زیادی در گسترش و پیشرفت روزنامه‌نگاری ایران داشت.
ب- بعضی بخش‌های فارسی این روزنامه توسط شیخ محمدحسن سیرجانی نوشته شده است.